

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۷	فصل اول: کلیات
۷	مأخذشناسی
۹	مناهل الصفا فی اخبار دولة الشرفاء، تألیف ابو فارس عبدالعزيز فشتالی (م ۱۰۳۲ق)
۱۰	تألیفات احمد بن محمد بن ابی العافیہ مکناسی، مشهور به ابن قاضی (م ۱۰۲۵ق)
۱۲	النفحة المسكية فی السفارة التريكية، تألیف علی بن محمد تمکروتی (م ۱۰۰۳ق)
۱۳	الفوائد الجمّة فی إسناده علوم الامه، نوشته ابی زید عبدالرحمن تمنارتی ...
۱۴	دیوان قبائل سوس فی عهد السلطان احمد المنصور الذهبي، تألیف ابراهیم بن علی حسّانی
۱۵	دوحة الناشر لمحاسن من كان بالمغرب من مشايخ القرن العاشر، تألیف محمد بن عسکر ...
۱۶	مرآة المحاسن من اخبار الشيخ ابی المحاسن، تألیف ابو حامد محمد العربی بن یوسف ...
۱۶	تاریخ سودان، تألیف عبدالرحمن سعدی (م بعد از ۱۰۶۶ق)
۱۷	افریقیا، تألیف مارمول کاربخال
۱۸	تاریخ الشرفاء، تألیف دیبگو دی طورس (تورس)
۱۹	تاریخ الدولة السعدية التكمذارية (مجهول المؤلف)
۲۰	روضة الآس العاطرة الانفاس فی ذکر من لقیته من اعلام الحضرتین مراکش و فاس ...
۲۰	مفهوم و اصطلاح شرفا در مغرب
۲۱	حضور شرفا در مغرب
۳۰	فصل دوم: زمینه‌های قدرت‌گیری سعدیان در مغرب
۳۰	مغرب از گسترش نفوذ مذهب مالکی در عصر مرابطون تا شریف‌گرایی در عصر مرینی
۳۰	مرابطون در تلاش بر گسترش مذهب مالکی
۳۲	موحدون و تلاش در گذر از نظام قبیله‌ای
۳۵	حکومت بربرهای زناته (بنی مرین و بنی وطّاس): از عصیبت قبیله‌ای تا شریف‌گرایی
۴۲	نقش زاویه‌ها و طریقت‌های صوفیانه در قدرت‌گیری شرفا (سعدیان)
۴۳	ظهور طریقت‌های صوفیانه در مغرب
۵۰	زاویه‌ها در عرصه سیاسی مغرب
۵۹	زاویه و شکل‌گیری حکومت سعدیان

صفحه	عنوان
۶۸	فصل سوم: حکومت سعدیان در مغرب (حیات سیاسی)
۶۹	مرحله اول: دوره تأسیس و تثبیت حکومت
۶۹	محمد القائم بامرالله (۹۱۵-۹۲۳ق)
۷۱	ابو العباس احمد الاعرج (۹۲۳-۹۴۶ق)
۷۴	محمد الشیخ المهدی (۹۴۶-۹۶۴ق)
۷۶	عبدالله غالب بالله (۹۶۴-۹۸۱ق)
۷۹	محمد المتوکل بن عبدالله (۹۸۱-۹۸۳ق)
۸۰	عبدالملک المعتصم بن محمد الشیخ (۹۸۳-۹۸۶ق)
۸۲	مرحله دوم: اوج و شکوه قدرت سعدیان
۸۲	نبرد وادی المخازن، تقابل با صلیبیان و آغاز فصلی جدید در حکومت سعدیان
۸۵	احمد المنصور ذهبی (۹۸۶-۱۰۱۲ق)، اوج اقتدار و توسعه قلمرو سعدیان
۸۶	تثبیت اوضاع داخلی
۹۱	حمله به مناطق صحرای جنوب و بلاد سودان
۹۶	مرحله سوم: دوره ضعف و زوال حکومت (۱۰۱۲-۱۰۶۹ق)، علل و عوامل تأثیرگذار
۹۶	زیدان بن احمد المنصور (۱۰۱۲-۱۰۳۷ق)
۱۰۰	عبدالملک بن زیدان (۱۰۳۷-۱۰۴۰ق)
۱۰۰	ولید بن زیدان (۱۰۴۰-۱۰۴۵ق)
۱۰۱	محمد الشیخ اصغر بن زیدان (۱۰۴۵-۱۰۶۴ق)
۱۰۲	احمد بن محمد الشیخ (۱۰۶۴-۱۰۶۹ق)
۱۰۲	علل و عوامل ضعف و زوال حکومت سعدیان
۱۰۵	جنبش‌های اجتماعی و حرکت‌های استقلال‌طلبانه در اواخر حکومت سعدیان
۱۰۶	جنبش عیاشی
۱۰۸	جنبش ابن ابو محلی
۱۱۲	جنبش ابو حسون سملائی
۱۱۲	دلایله
۱۱۵	فصل چهارم: نظام حکومتی و تشکیلات اداری مغرب در عصر سعدیان
۱۱۵	نظام حکومتی
۱۱۵	حاکم
۱۱۷	ولایتعهدی
۱۱۹	امارت
۱۱۹	وزارت و حجاب
۱۲۱	کتابت

صفحه	عنوان
۱۲۴	دیوان (مجلس ملأ)
۱۲۴	نظام قضایی
۱۲۴	قضاوت
۱۲۶	مظالم
۱۲۷	افتاء
۱۲۸	مناصب دیگر در تشکیلات اداری و قضایی
۱۲۹	تشکیلات نظامی
۱۲۹	عناصر تشکیل دهنده ارتش
۱۳۱	ساختار نیروی نظامی
۱۳۳	تشریفات نظامی و رسوم جنگی
۱۳۴	حقوق سپاهیان
۱۳۵	استحکامات نظامی و ابزارآلات جنگی
۱۳۶	نیروی دریایی
۱۳۸	مناسبات خارجی مغرب در عصر سعدیان
۱۳۹	مناسبات با دولت‌های اروپایی
۱۴۴	مناسبات با دولت‌های اسلامی
۱۴۷	فصل پنجم: وضعیت اقتصادی مغرب در عصر سعدیان
۱۴۷	کشاورزی و دامپروری
۱۴۹	صنعت
۱۵۰	تجارت
۱۵۰	تجارت داخلی
۱۵۱	تجارت خارجی
۱۵۳	نظام مالی و منابع درآمدی
۱۵۶	سکه‌شناسی
۱۵۸	فصل ششم: وضعیت اجتماعی مغرب در عصر سعدیان
۱۵۸	قومیت‌های مستقر در مغرب
۱۵۸	بربرها
۱۵۹	عرب‌ها
۱۶۱	مهاجران اندلسی
۱۶۲	یهودیان و مسیحیان
۱۶۵	سایر گروه‌ها

صفحه	عنوان
۱۶۷	جنبه‌هایی از زندگی مردم در مغرب عصر سعدیان
۱۶۷	پوشش، مسکن و طعام
۱۷۰	جشن‌ها و تفریحات
۱۷۱	زنان در جامعه مغرب عصر سعدیان
۱۷۳	فصل هفتم: اوضاع فرهنگی، علمی و عمرانی مغرب در عصر سعدیان
۱۷۴	اوضاع فرهنگی
۱۷۴	مراکز علمی
۱۷۹	نظام آموزشی و مکان‌های آموزش
۱۸۰	کتابتیب (مکتب‌خانه‌ها) و مساجد
۱۸۱	مدارس
۱۸۲	زاویه‌ها
۱۸۴	کتابخانه‌ها
۱۸۷	مجالس و کرسی‌های علمی
۱۸۹	علوم رایج و آثار علمی
۱۸۹	علوم دینی
۱۹۶	لغت
۱۹۷	شعر و ادب
۲۰۱	تاریخ
۲۰۴	جغرافیا
۲۰۶	ریاضیات و نجوم
۲۰۷	علم طب
۲۰۹	اقدامات عمرانی
۲۱۰	بنای شهرها و قصبات
۲۱۲	مقبره سعدیان (مقبره الاشراف)
۲۱۳	قصر بدیع
۲۱۴	مساجد
۲۱۶	زاویه‌ها
۲۱۶	مدارس
۲۱۷	استحکامات دفاعی
۲۱۸	پل‌ها و بناهای دیگر
۲۱۹	منابع
۲۳۰	ضمائم

مقدمه

مغرب اسلامی از حوزه‌های مهم و تأثیرگذار در تاریخ اسلام بوده است. این سرزمین با فروپاشی حکومت موحدون، عصر جدیدی از تحولات سیاسی و اجتماعی را تجربه کرد. پس از موحدون سرزمین مغرب بین سه دولت از قبایل بزرگ بربر صنهاجه و زناته تقسیم شد: بنی حفص در افریقیه، بنی عبدالواد در مغرب میانه و مرینیان در مغرب اقصی. این دولت‌ها حکومت‌های مستقل تشکیل دادند و حوادث مهمی را در تاریخ مغرب رقم زدند، چنان که منازعه و کشمکش دائمی این دولت‌ها با یکدیگر، رقابت‌های داخلی میان مدعیان قدرت و تهدیدهای خارجی، مغرب را به یکی از پرآشوب‌ترین اعصار تاریخی خود تبدیل کرد. در مغرب دور، بنی مرین که مهم‌ترین خاندان در ائتلاف بربرهای زناته بودند، با کنار زدن موحدون قدرت را به دست گرفتند و فاس را مرکز حکومت خود کردند. بنی مرین که با غلبه نظامی به حکومت رسیده بودند، برای مشروعیت بخشیدن به حکومتشان به راه‌های مختلفی متوسل شدند. ابتدا ظاهراً به اطاعت از حفصیان درآمدند، سپس خود را امیرالمسلمین اعلام کردند، بعد از فقه‌های مالکی حمایت و آنان را با خود همراه کردند، و در نهایت با اعلام حمایت از شرفا (منتسبین به خاندان پیامبر که از جایگاه اجتماعی و معنوی بالایی در بین مغربی‌ان برخوردار بودند)، به نوعی خود را در مشروعیت وابستگی به این خاندان سهیم کردند. همچنین با رهبری حرکت‌های جهادی در اندلس و ادعای دفاع از مرزهای اسلام تحت عنوان مجاهد و مठाغر، راه دیگری برای کسب مشروعیت فراهم آوردند.

مرینیان که با غلبه بر هرج و مرج‌های داخلی و تثبیت موقعیت خود توانستند سال‌ها بر مغرب دور حکومت کنند، سرانجام اقتدارشان با ضعف و ناتوانی برخی حاکمان و غلبه وزیران بر امور دربار رو به زوال گذاشت. رقابت‌های داخلی بر سر کسب قدرت، منازعه دائمی و فرسایشی با دیگر حکومت‌های مغرب و مقابله با تجاوزات دولت‌های اروپایی به‌ویژه اسپانیا و پرتغال تأثیر زیادی بر ضعف دولت بنی مرین داشت. جنگ و درگیری آسیب‌های جدی، به‌ویژه به جهت جمعیتی، بر قبایل بربر مغرب وارد آورد؛ قبایلی که همواره تکیه‌گاه و حامی رهبران و جریان‌های سیاسی و اجتماعی متعدد بودند.

تغییر و تحول در الگوی تجارت بین‌المللی و تغییر در مسیر راه‌های تجاری نیز اقتصاد

مغرب را تحت الشعاع قرار داد و ضربه سنگینی به رونق آن وارد کرد؛ مسئله‌ای که تأثیر آن بر تحولات سیاسی و اجتماعی مغرب قابل تأمل است. به این ترتیب بروز بحران اقتصادی و مشروعیت سیاسی ناشی از ناتوانی و ضعف حکومت مرکزی در رفع مشکلات به وجود آمده، و ناتوانی در مقابله با تهاجم پرتغالی‌ها که بخش‌هایی از شهرهای ساحلی و بنادر مهم مغرب را اشغال کرده بودند، به موازنه ناپایدار بین دولت و قبایل انجامید که مهم‌ترین عنصر اجتماعی در جامعه مغرب به شمار می‌رفت. در این وضعیت، ضمن اینکه برخی قبایل بربر و عرب در مناطق محل استقرار خود اعلام استقلال کردند و به توسعه قلمرو خود پرداختند، ساکنان مناطقی که بیشتر در معرض تهدید و اشغال بودند نیز، هنگامی که از کمک حکومت مرکزی ناامید شدند، برای حفظ موجودیت خود و سرزمینشان چاره دیگری اندیشیدند. مهم‌ترین ابزار یا نهادی که در این زمان قبایل می‌توانستند از آن برای رسیدن به هدف خود استفاده کنند زاویه‌ها، عابدان و زاهدان بودند؛ به این ترتیب شیوخ زاویه‌ها رهبری ائتلاف‌های قبیله‌ای را در مبارزه با تجاوزات خارجی و حرکت‌های جهادی به دست گرفتند.

در ادامه این روند نیز مغربیان با راهنمایی و هدایت شیوخ زاویه‌ها و رهبران برخی طریقت‌های صوفیانه به تشکیل حکومتی جدید پرداختند که شرفا در رأس آن بودند؛ چنان که دو خاندان سعدیان و علویان (فلالیان) که منتسب به شرفا بودند، یکی پس از دیگری حکومت بر مغرب را در اختیار گرفتند. قدرت‌گیری شرفای منتسب به اهل بیت پیامبر (ص) که جایگاه اجتماعی بالایی در بین مغربیان داشتند، با حمایت و کمک زاویه‌ها و قبایل، و سپس چگونگی تعاملات این عناصر با یکدیگر، عصر جدیدی در تاریخ سیاسی و اجتماعی مغرب پدید آورد.

پژوهش حاضر با عنوان *جامعه و حکومت در مغرب اسلامی عصر سعدیان*، در هفت فصل به تبیین وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مغرب در این برهه مهم از تاریخ این سرزمین می‌پردازد. در فصل نخست که به کلیات اختصاص دارد، مآخذشناسی و بررسی مفهوم و اصطلاح شرفا مورد توجه قرار گرفته است. در قسمت مآخذشناسی به معرفی برخی منابع برجای مانده از همان دوره که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته، پرداخته شده است؛ همچنین منابعی که در دوره پس از حکومت سعدیان نوشته شده و به وقایع این عصر پرداخته نیز مورد بررسی قرار گرفته‌اند. سپس مفهوم و اصطلاح شریف و شرفا و سیر تاریخی حضور شرفا (اعم از شرفای حسنی و حسینی) در مغرب که از وقایع مهم در تاریخ این سرزمین به شمار می‌رود، تبیین شده است. فصل دوم نگاهی گذرا و کلی به اوضاع

مغرب پیش از تشکیل حکومت شرفا دارد. ارائه این فصل با هدف بررسی زمینه‌های قدرت‌گیری شرفا صورت گرفته است. در این فصل، به موضوع زاویه‌ها به عنوان نهادی مهم در تاریخ تحولات سیاسی مغرب، به‌ویژه از اواخر دورهٔ مرینیان به بعد، پرداخته شده است. همچنین تحلیل پیوند میان زاویه، قبیله و طریقت‌های صوفیانه و نقش آن‌ها در تقویت جریان گرایش به شرفا و زمینه‌سازی برای تأسیس حکومت سعدیان همراه با دیدگاه‌های مختلف در این خصوص بررسی شده است. در فصل سوم اوضاع سیاسی مغرب در عصر سعدیان تحلیل شده که با توجه به ویژگی‌ها و تجارب موجود، ذیل سه دورهٔ تأسیس و تثبیت، اوج و شکوه قدرت و در نهایت ضعف و زوال و علل و عوامل تأثیرگذار در آن بررسی شده است. فصل چهارم به نظام و ساختار حکومتی و اداری سعدیان اختصاص دارد و فصل پنجم، اوضاع اقتصادی و تجاری این دوره را بررسی می‌کند. در فصل ششم، وضعیت اجتماعی سعدیان مورد توجه قرار گرفته است و نهایتاً فصل هفتم به بررسی اوضاع علمی، فرهنگی و عمرانی مغرب در دورهٔ حکومت سعدیان می‌پردازد.

قدرت‌گیری دوبارهٔ شرفا در مغرب، آن هم سال‌ها پس از سقوط حکومت ادریسیان که نخستین تجربهٔ سیاسی شرفا در این سرزمین بود، از فصل‌های بسیار مهم و قابل توجه تاریخ مغرب به شمار می‌رود. با وجود تحقیقات متعددی که به‌ویژه غربی‌ها و خود مغربی‌ها دربارهٔ حیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مغرب در دوره‌های مختلف انجام داده‌اند، در میان فارسی‌زبانان و پژوهشگران ایرانی حوزهٔ تاریخ اسلام، جای پژوهش‌های گسترده پیرامون حوادث تاریخی مغرب به‌ویژه تاریخ مغرب از عصر بنی مرین به بعد که از جنبه‌های مختلف سیاسی، علمی و فرهنگی مهم می‌نماید، خالی است.

این اثر پس از رسالهٔ دکتری نگارنده با موضوع «نقش زاویه‌ها در شکل‌گیری و تداوم قدرت شرفا در مغرب»، و چند مقالهٔ ارائه‌شده، تنها نوشتهٔ فارسی در تاریخ حوادث مغرب در عصر حکومت شرفا به شمار می‌رود. بخش اول این پژوهش به زمینه‌های ظهور حکومت شرفا و بررسی این فرضیه می‌پردازد که زاویه‌ها و طریقت‌های صوفیانه در شکل‌گیری این حکومت، به‌ویژه سعدیان، نقش اساسی داشتند، حتی در میان آثار غیرفارسی نیز به صورت جدی مورد توجه قرار نگرفته است. اگرچه ظهور و رواج زاویه‌ها و طریقت‌های صوفیانه در مغرب موضوع پژوهش‌های فراوان بوده، اغلب این آثار به صورت مطالعات موردی دربارهٔ زاویه یا طریقتی خاص نوشته شده‌اند. در بخش دوم کتاب که به بررسی حیات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی مغرب در عصر سعدیان پرداخته، آثار ارزشمندی به‌ویژه از سوی پژوهشگران

مغربی ارائه شده است. در این میان آثار نویسنده و پژوهشگر نامی، محمد حجّی، قابل توجه است. حجّی آثار متعددی در جنبه‌های مختلف تاریخ مغرب در قالب کتاب، مقاله و ترجمه به نگارش درآورده که از جمله آن‌ها می‌توان به *الحركة الفكرية بالمغرب فی عهد السعیدین، الزاویه الدلّائیة و دورها الدینی و العلمی و السیاسی، جولات تاریخیة و نیز مقالات متعددی که برخی از آن‌ها در این اثر مورد استفاده قرار گرفته و در فهرست منابع ذکر شده، اشاره کرد. بیشتر آثار حجّی همان طور که از اسامی آن‌ها پیداست، مطالعات موردی درباره ابعاد گوناگون تاریخ مغرب‌اند که هر یک در جای خود، به دلیل نگاه دقیق و توجه مؤلف به اسناد و منابع مهم یا تحقیقات میدانی و همچنین نگاه نقادانه و هوشیارانه او به‌ویژه در ترجمه برخی آثار همچون کتاب *افریقیا* از مارمول کاربخال یا *تاریخ الشرفاء* نوشته طورس، ارزشمند و مفید است. تلاش گسترده استاد محمد حجّی در حفظ و ارائه حوادث این بخش از تاریخ مغرب ستودنی است. ابراهیم حرکات دیگر استاد و پژوهشگر تاریخ مغرب در دو اثر *مغرب عبر التاريخ و السیاسیة و المجتمع فی العصر السعیدی* به بررسی تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مغرب در عصر سعدیان و علویان می‌پردازد. او با تکیه بر اسناد و نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های مغرب به تحلیل تحولات مغرب آن دوره همت گماشته و مقالات متعددی هم در موضوع تاریخ حکومت شرفا نوشته است. *المغرب فی عهد الدولة السعیدیة* نوشته عبدالکریم کریم، پژوهشگر و مترجم و استاد تاریخ مغرب، نیز از آثار ارزشمند درباره حوادث عصر احمد المنصور سعدی و دیپلماسی اوست که با تکیه بر نامه‌ها و اسناد در دسترس، اطلاعات مفیدی ارائه می‌دهد. محمد ضریف از دیگر پژوهشگران در تاریخ مغرب است. پژوهش‌های او با عنوان *مؤسّسة السلطان الشریف بالمغرب و مؤسّسة الزوايا بالمغرب* در بررسی زمینه‌های ظهور زاویه‌ها و معرفی برخی زاویه‌های فعال و تأثیرگذار در عرصه سیاسی مغرب مهم و قابل توجه است. کتاب دکتر محمد نبیل ثلین با عنوان *السلطان الشریف، الجذور الدینیة و السیاسیة المخزنیة فی المغرب* که از سوی عبدالحق زموری و عادل بن عبدالله از فرانسه به عربی ترجمه شده، پژوهشی دیگر در تاریخ شرفا محسوب می‌شود که با تکیه بر آثار اروپایی‌ها و مغربیان به نقد و بررسی حکومت شرفا با تأکید بر عصر حکومت احمد المنصور سعدی پرداخته که این اثر نیز در جای خود قابل توجه است. از دیگر پژوهشگران این حوزه می‌توان به محمد منونی اشاره کرد که مقاله او با عنوان «ظاهر تعریبیه فی المغرب السعیدین» در زمره منابع مورد استفاده این پژوهش قرار گرفته است. همچنین محمد اخضر و عبدالله کنون*

نیز مقالات و کتاب‌هایی در تاریخ مغرب در عصر حکومت شرفا تألیف کرده‌اند که از برخی آثار قابل دسترس آن‌ها در این تحقیق بهره‌برداری شده و نامشان در فهرست منابع آمده است. بدیهی است که این اثر خالی از کاستی نیست و جنبه‌های بسیاری در حوادث این دوره وجود دارد که هر یک به تنهایی پژوهشی مستقل با تحلیل و تبیین بیشتر می‌طلبد. این پژوهش صرفاً نگاهی کلی به حیات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مغرب در سده نهم و دهم هجری است، با این هدف که توجه به این بخش از جهان اسلام در بین پژوهشگران و دانشجویان تاریخ بیشتر شود و شاهد خلق آثار ارزشمند متعدد در تاریخ شمال افریقا و مغرب اسلامی باشیم.